

I. ZACHARA

(Lvovas)

TOMIZMAS XVII a. UKRAINOS IR LIETUVOS MOKYKLOSE

Tomo Akviniečio autoritetas katalikų tarpe toli gražu nereiškia, kad jo mokslą filosofai ir bažnyčios veikėjai visada didžiai vertino. Visais laikais — ir jo veiklos metais, ir vėlesniaisiais amžiais — būta Tomo Akviniečio mokslo opozicijos. Viena iš antagonistinių opozicijų buvo lotyniškasis averojizmas¹. Ši savotiška dviejų Aristotelio traktuočių kova, materializmo ir idealizmo kova, atsispindėjo ir Lietuvos bei Ukrainos mokyklose.

Lenkijos mokyklose, glaudžiai susijusiose su Lietuvos ir Ukrainos mokyklomis, antitomistinių srovių būta anksti. Pavyzdžiui, Krokuvos akademijoje vyravo dvi filosofinės srovės: *via antiqua*, kuriai atstovavo tomistai ir skotistai, ir *via modernorum*, naujų vėjų to meto filosofijoje reiškėja². Daugelis akademijos profesorių mokėsi užsienyje, gilino žinias Paryžiuje, kur galėjo arčiau susipažinti su lotynų averojizmu, perimti kai kurias jo idėjas. Tokie mokslininkai buvo Benediktas Hesas, traktato „Disputata de anima“ autorius, gynęs tezę, jog nėra jokio skirtumo tarp sielos ir jos potencialių, Janas Burundis, savo traktatuose pasisakęs už esmės ir egzistavimo tapatybę, ir kt. Tačiau tomistinės pozicijos lenkų mokyklose buvo dar pakankamai tvirtos.

XVI a. antrojoje pusėje mokslinės minties centras iš Krokuvos akademijos persikėlė į Vilniaus akademiją. Šis laikotarpis apibūdinamas kaip „jėzuitų“ filosofijos laikotarpis. Nenorėtume sutikti su V. Tatarkievičiaus teigimu, kad Vilniaus akademijoje nebuvo padaryta nieko nauja filosofijoje³.

Jėzuitų ideologai, siekdami įgyvendinti savo tikslus, ėmė steigti mokyklas. Įkūrę savo akademiją Vilniuje, jėzuitai jos pavyzdžiu panašių mokyklų pristeigė visoje Lietuvoje ir Lenkijoje. Vyresnėse tų mokyklų klasėse buvo dėstomas filosofijos kursas. Dominikonai savo mokyklose

¹ Zd. Kuksewicz, Pierwsza średniowieczna opozycja przeciw tomizmowi.—„Studia filozoficzne“, 1970, Nr. 3, s. 51.

² K. Michalski, Tomizm w Polsce na przełomie XVII w.,—„Sprawozdania z czynności i posiedzeń“, rok 1916, Kraków, 1917, s. 6.

³ W. Tatariewicz, Zarys dziejów filozofii w Polsce. Kraków, 1948, s. 6.

dėstė, remdamiesi Tomo Akviniečio doktrina, pranciškonai — Dunso Skoto sistema, o jėzuitai — betarpiškai Aristotelium⁴. Aristotelium buvo remiamasi ne be eklektinės orientacijos į viduramžių komentatorius, kurie jo teiginius pateikdavo taip, kad jie atitiktų katalikų dogmas. Tačiau jau tai, kad jėzuitai rėmėsi Aristotelium, galima laikyti progresyviu anų laikų reiškiniu.

Suprantama, rėmimasis vien Aristotelium negalėjo duoti jėzuitams lauktų rezultatų, todėl jie pasitelkdavo ir bažnyčios autoritetus — Augustiną, Albertą Didįjį, Tomą Akvinietį, remdavosi filosofinėmis Dunso Skoto, Viljamo Okamo pažiūromis.

Daugybė filosofijos kursų, skaitytų Lietuvos, Lenkijos ir Ukrainos jėzuitų mokyklose, rankraščių rodo, kad labiausiai populiarius tuo metu buvo Toletas, Ariaga, Soncinas, Fonseka, Kajetanas, Suarezas, Molina ir kiti jėzuitų ordino atstovai, vadinamosios antrosios XV—XVII a. scholastikos teoretikai, kurie paprastai nebūdavo tomistai⁵. Akvinato filosofinės doktrinos opozicijoje buvo ispanų jėzuitas Suarezas.

Kalbant apie jėzuitus, reikia pasakyti, kad to ordino filosofinių disciplinų dėstymo sistemoje sutarimo nebuvo. Popiežius Benediktas XV nurodė, kad dominikonai, dėstydami filosofiją, nė per žingsnį nenukrypdydavo nuo Tomo Akviniečio doktrinos, tuo tarpu jėzuitai dalijosi į dvi grupes. Vieni jų, neneigdami Tomo, gynė tezes, paimtas iš Suarezo, o kiti buvo tomistai⁶. Atrodo, kad Suarezo pasekėjų būta žymiai daugiau — tai liudija to meto filosofinių kursų rankraščiai.

Jėzuitų ideologai savo tikslu⁷ laikė žmogaus sielos gelbėjimą. O tai reiškė, kad jėzuitai, iškovoję vyraujančią padėtį švietimo sistemoje, kaip joks kitas katalikų ordinas, stengėsi gelbėti „žmonių sielas“ nuo naujų ekonominių sąlygų ir jų galimų pasekmių. Būdami bejėgiai prieš kylančias naujas jėgas, jėzuitai darė nuolaidų filosofinėse pažūrose. Jų filosofai išreikšdavo mintis, kurios tam tikru laipsniu atitiko laikmečio reikalavimus ir prieštaravo filosofinei Tomo Akviniečio doktrinai.

Pagal savo prigimtį jėzuitų ordinas, pretendavęs į pasaulinę valdžią, ir vėliau, galimas dalykas, likviduotas kaip neįvykdęs savo misijos ar neatitikęs popiežiaus politikos, buvo reakcingas. Tačiau šis ordinas buvo vienas iš tų, kurie ruošė dirvą naujoms filosofinėms idėjoms.

Mes ne visiškai sutinkame su tais tyrinėtojais, kurie jėzuitų filosofiją laiko neotomizmu. Apie tomizmą, kaip neotomizmą, tikriausiai, derėtų kalbėti, pradedant antrąja XIX a. puse. Mūsų tiriamuoju laikotarpiu tomizmo atgimimo nepastebėta.

⁴ W. Tatarkiewicz, *Materiały do dziejów, nauczania filozofii na Litwie*.— „Archivum do badania historii filozofii w Polsce“, t. II, cz. 2, Kraków, 1926, s. 34.

⁵ A. Kadlerówna, *Kursy psychologii w polskich kolegiach jezuickich XV—XVII wieku*, Warszawa, 1931, s. 120.

⁶ H. Romanowski, *Rozwoj filozofii tomistycznej na Zachodzie i w Polsce*.— „Ateneum kapłański“, 1927, Nr. 19, s. 71.

⁷ St. Załęski, *Czy jezuiti zgubili Polskę*, Lwów, 1874, s. 74.

Kartu su Lietuvos jėzuitų mokyklomis tuo laikotarpiu veikė Kijevo Mohilos akademija. Remdamasi istoriniais to meto Ukrainos uždaviniais, ji turėjo tapti ne tik mokslo ir kultūros centru, bet pirmiausia pravoslavijos ir katalikybės kovos centru. Ukrainos metropolitas Piotras Mohila reformavo Kijevo mokyklą Vakarų pavyzdžiu, susistemino, pagilino filosofijos skyrius, pakvietė akademijon geriausius profesorius. Kijevo Mohilos akademijoje dėstymo lygis prilygo Vakarų Europos mokykloms. Net patys jėzuitų istorikai buvo priversti pripažinti, kad, jei kazokai su uniija kovojo „barbariškais metodais“, tai Kijevo Mohilos akademijos profesoriai šią kovą perkėlė į mokslo laukus⁸. Kijeviečiai suvokė jėzuitizmo esmę, ir jėzuitų kovos prieš kitatikius metodus Ukrainos mokslininkai ėmė taikyti kovai su pačiais jėzuitais.

Vis tik reikia pažymėti, kad Kijevo Mohilos akademijos filosofinė mintis daug skolinga Lenkijos ir Lietuvos mokykloms. Kijevo mokyklos auklėtiniai gilino savo žinias užsienyje, dauguma jų buvo lenkų ir lietuvių kolegijų klausytojai. Jie nusipelno pagarbos todėl, kad, būdami užsienyje, perėmė visą tą gerą, ką galėjo duoti jėzuitų mokyklos, ir išvystė savą filosofinę mintį. Jei, pavyzdžiui, tomizmo klausimu Lietuvos ir Lenkijos filosofiniuose kursuose nėra vienybės, tai visuose Kijevo mokyklos kursuose matyti antitomistinė kryptis.

Vertas didesnio dėmesio yra XVII a. pabaigos Kijevo mokslininko Stefano Javorskio (1659–1722) filosofinis antitomistinės krypties kursas. Jis įdomus tuo, kad užbaigia Kijevo scholastiką ir kartu lyg atspindi visus XVII amžiaus filosofijos kursus. Įdomi ir S. Javorskio asmenybė, dėl kurios ukrainiečių filosofinėje literatūroje dar nesama vieningos nuomonės. Kai kurie tyrinėtojai mano, kad filosofinės S. Javorskio pažiūros buvo savotiškas Ukrainos filosofinės minties vystymosi stabdys. Mūsų požiūriu, ši nuomonė apie mokslininką yra pasenusi ir neteisinga. S. Javorskio filosofinių darbų analizė rodo, kad jis tęsė pažangias žinomų Kijevo mokslininkų Josifo Kononovičiaus-Gorbatskio, Inokentijaus Gizelio ir kitų tradicijas.

Baigęs Kijevo Mohilos akademiją, S. Javorskis gilino savo žinias Lvovo, Poznanės, Liublino ir Vilniaus jėzuitų mokyklose, iš kurių grįžęs, dėstė Kijevo Mohilos akademijoje. Kaip ir kiti Kijevo akademijos mokslininkai, S. Javorskis naudojo jėzuitų kovos metodus prieš jėzuitus. Vėliau, būdamas Maskvoje, ukrainiečių mokslininkas rengė poleminius disputus su jėzuitais ir net mėgino gauti caro leidimą likviduoti jėzuitų mokyklą Maskvoje⁹.

S. Javorskio filosofijos kursas „*Agonium philosophicum*“ yra Ukrainos TSR MA Centrinės bibliotekos rankraščių skyriuje. Savo forma šis kūrinys primena Lietuvos mokyklų filosofijos kursus. Atrodo, kad mokslininkas žinojo ir, galimas dalykas, naudojo Voiceko Tilkovskio filosofijos kursą. Tai liudija beveik vienoda kurso struktūra, ta pati

⁸ St. Załęski, *Jėzuitų w Polsce*, t. IV, cz. 2, Lwów, 1900, s. 1439.

⁹ В. Н. Перетц, *Кияни в світлі езуїтських донесень*. ЗНТШ, 1, 1907, стр. 104–106.

logikos istorijos interpretacija. Tačiau randame ir esminių skirtumų tarp šių kūrinių, pirmiausia, vertinant tomizmą. V. Tilkovskis neprieštarauja Tomo Akviniečio mokymui, o S. Javorskio filosofijos kurse ryški tomizmo opozicija. Daugelyje vietų jis pabrėžė antitomistinę savo pažiūrų kryptį.

Viena iš tomizmo opozicijos apraiškų yra S. Javorskio formos klausimo traktuotė. Jeigu Akvinatas ir jo pasekėjai teikė didesnę reikšmę formai, pabrėždami jos primatą materijos atžvilgiu, tai S. Javorskis kelia mintį apie šių kategorijų lygiateisiškumą, kartais net pirmenybę suteikdamas materijai: „Prieštarauja, pirmiausia: Oviedas ir mano profesorius (laiko), kad formali subjekto reikšmė yra ta, kad materija gali tobulėti forma, o ne forma materija. Atsakau. Aš prieštarauju, nes klausimas taip suformuluotas, jog jis parodo, kad materija tobulėja forma, o ne forma materija. Iš tikrųjų, jos abi vienodai susilieja, jos abi yra netobulos. Mums atrodo, kad ir forma tobulėja materija, kuri ją užpildo kaip substancinę būtį, nes būti pilnu savo būtyje, reiškia būti tobulu. Juk apgailėtinas atrodo daugelio formų, pavyzdžiui, baimės, ydos, subjekto lavono formų tobulumas“¹⁰.

Kaip žinoma, tomistai atitraukė kategorijas nuo tikrovės, laikydami jas žodinėmis loginėmis konstrukcijomis. Stefanus Javorskis savo kūrinyje ne kartą pabrėžia kategorijų ryšį su tikrove. Pasisakydamas prieš tomistus, neigusius savarankišką materijos egzistavimą, jis gynė materijos savarankiškumą, kartu pabrėždamas esmės ir egzistavimo tapatybę.

S. Javorskio psichologinėse pažiūrose taip pat esama teiginių, prieštaraujančių tomistams. Jis tvirtina, kad sielos potencijos — vegetatyvinė, jutiminė, protinė ir geidžiamoji — nesiskiria nuo pačios sielos.

Nors Tomas Akvinietis ir jo pasekėjai jutimų šaltiniu laikė smegenis, Stefanus Javorskis, nenorėdamas atsisakyti Aristotelio teiginio, kad jutimų šaltinis yra širdis, mėgino jį savotiškai interpretuoti. Jis neneigė, kad smegenyse yra beveik visi jutimai, kad jie aktyviai dalyvauja veiksmų veikloje. Tačiau, S. Javorskio supratimu, jutimų šaltinis yra ten, kur yra „penas“ jutimams, o šio „peno“ esama širdyje „gyvenimo dvasių“ pavidalu.

Antitomistiškai S. Javorskis sprendžia ir laiko problemą. Jeigu tomistai pripažino vidinį laiką, vidinę erdvę (trukmę jie laikė savarankiška vidine daikto forma, kurios dėka daiktas egzistuoja laike), tai S. Javorskis neigia tokią laiko traktuotę ir iškelia mintį, kad trukmė — tapati pačiam daikto egzistavimui. Mokslininkas nesutiko ir su tais filosofais, kurie manė laiką esant tik intelekto dėka¹¹. S. Javorskio nuomone, laikas yra kažkas realaus: „Saulės ir kitų dangaus kūnų judėjimas yra reali laiko priežastis“¹². Visa, kas egzistuoja, išskyrus dievą, egzistuoja laike, tik dievas egzistuoja per amžius.

¹⁰ *St. Javorski, Agonium philosophicum*, p. 199.

¹¹ Ten pat, p. 349.

¹² Ten pat.

Spęsdamas klausimą apie universalijas, S. Javorskis taip pat užima antitomistinę poziciją ir pasirodo kaip nuosaikysis nominalistas. Jis kritikuoja „subtilųjį“ daktarą Skotą dėl jo nenuoseklumo, sprendžiant universalijų problemą.

Mažiausias Stefano Javorskio filosofijos kurso traktatas yra „Metafizika“. Tačiau keliuose šio kūrinio vietose filosofas nurodo, kad daugelis metafizikos klausimų yra nušviesti fizikoje ir ypač logikoje. Ir šis toli gražu nepilnas Stefano Javorskio traktatas yra antitomistinės krypties.

Analogiškų filosofijos kursų, kurie daugiau ar mažiau buvo Tomo Akviniečio doktrinos opozicijoje, yra parašę ir kai kurie to meto lietuvių mokslininkai, pavyzdžiui, Jonas Kimbaras, Stanislavskis ir kiti.